

Влада Станковић

Семинар за византологију, Филозофски факултет – Универзитет у Београду
Београд - Србија

ТИПИКОН МАНАСТИРА БОГОРОДИЦЕ КОСМОСОТИРЕ СЕВАСТОКРАТОРА ИСАКА КОМНИНА (1151/1152): СПЕЦИФИЧНОСТИ ТЕКСТА И ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ*

Апстракт: Типикон манастира Богородице Космосотире крај Вире у Тракији представља један од најинтересантијих, али и најсложенијих докумената ове врсте из читавог византијског миленијума. Ктитор манастира и писац Типикона, млађи брат цара Јована II Комнина, севастократор Исак, специфичан како по свом изузетном образовању, тако и по снажним амбицијима да освоји царску власт од брата, оставио је вредно сведочанство о својим ставовима, намерама, односу према родитељима и породици и сопственом положају у време издања задужбине, средином 12. века.

Кључне речи: Комнини, севастократор Исак, Богородица, Балкан у 12. веку, ученост, икос.

Уводне напомене

Севастократор Исак, млађи брат цара Јована II Комнина (1118-1143) и ктитор манастира Богородице Космосотире (Спаситељице Света) био је једна од најзанимљивијих личности у столетној владавини основне гране династије Комнина. Пето по реду дете цара Алексија Комнина и трећи син, након очевог сацара и наследника Јована II и старијег брата Андроника, Исак се од првих спомена у изворима издвајао својим темпераментом, снажном личношћу и утицајем који је имао у владајућем роду¹. У разгранатој царској породици Комнина, која је била је

* У раду се саопштавају резултати са пројекта "Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века", евиденциони број 177015.

¹ Основни подаци о Исаку могу се пре свега наћи у просопографској студији Константина Варзоса, К. Varzos, *Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Thessalonica 1984, no. 36, 238-254 (у даљем тексту Varzos, *Η γενεαλογία*). На основу прецизног списка датума рођења све деце цара Алексија Комнина, зна се да је севастократор Исак рођен у недељу, 16. јануара 1093. године, P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken, 1. Teil: Einleitung und Text*, Wien 1975, Chronik 5, 55. Види и J. Thomas – A. C. Hero (eds.), *Byzantine Monastic Foundations Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments I-V* [Dumbarton Oaks Studies 35], Washington D. C. 2000 (у даљем тексту Thomas – Hero, *Byzantine Monastic Foundations Documents*), no. 29, 782-858, где је Исаков типикон преведен на енглески језик (798-849, превод Ненси Патерсон Шевченко), уз основне податке о аутору и његовој задужбини (782-783) и коментаре појединих одредаба типикона. Потребно је нагласити да је преглед Исаковог живота у наведеној публикацији изузетно штур и недовољно тачан, а да се текст типикона Богородице Космосотире посматра искључиво у поређењу са осталим сличним документима,

богата необичним, несталним, амбициозним и помало особеним фигурама, севастократор Исак заузимао је посебно место. Основни разлог Исакове специфичности лежао је у његовој политичкој амбицији – особини која је уистину красила већину чланова рода Комнина рођених у царском пурпуру, али коју је само млађи брат цара Јована II Комнина покушао силом да оствари, побунивши се отворено против братовљеве власти.² Ова Исакова одлука одредила је читав његов потоњи живот, али у великој мери и судбине двојице његових синова, Јована и Андроника, који су, сваки на свој начин, остали заувек обележени очевим политичким избором. Упоредо са тим, Исак је био једини од деветоро деце Алексија Комнина и Ирине Дука, припадника прве порфирогенитне генерације, који је био великим делом свог бића окренут учењу и наукама, не само хваљен као зналац у бројним саставима цариградских ретора, већ поносно састављајући и сам различите учене трактате, због тога можда и додатно свестан сопствене надмоћи у односу на брата цара и осталу браћу и сестре.³

Један од састава севастократора Исака Комнина јесте и типикон манастира Богородице Космосотире,⁴ текст прожет личним ставовима и осећањима ктитора,

без детаљније анализе садржаја, језика и стила, или специфичности овог важног документа. Слично се може рећи и за рад N. P. Ševčenko, *The Tomb of Isaak Komnenos at Pherrai*, *The Greek Orthodox Theological Review* 29-2 (1984), 135-140, док C. Mango, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, *Epigraphia medievale greca e Latina. Ideologia e funzione*, eds. G. Cavallo – C. Mango, Spoleto 1994, 99-117, разматра пре свега бригу севастократора Исака да себи осигурава сигурно место за почивање (103-105). Cf. *The Oxford Dictionary of Byzantium* II, A. Kazhdan et al. (eds.), New York – Oxford 1991, 1146, Komnenos, Isaac the Porphyrogenetos (A. Kazhdan). Исак је у литератури називан најчешће **другим севастократором Исаком**, како би се разликовао од стрица Исака, старијег брата Алексија Комнина, који је први понео новонастало звучно достојанство севастократора.

2 Тачна хронологија Исакове побуне против брата још увек није поуздано утврђена. Чини се да Исак био приморан да оде у изгнанство изван Царства 1130. године, заједно са својим старијим сином Јованом (Исаков млађи син Андроник, пријатељ и супарник цара Манојла Комнина, који је био цар између 1183. и 1185. године се у овом контексту у изворима у опште не спомиње), и да сњ вратио у Византију између 1136. и 1138. године, свечано се измиривши са братом царем Јованом II Комнином, као што то сведочи Теодор Продром својим актуелним, политичким песмама, W. Hörandner, *Theodoros Prodromos. Historische Gedichte*, Wien 1974 (у даљем тексту, Hörandner, *Prodromos*), 390-398 (XL-XLII). Cf. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestation à Byzance 963-1210*, Paris ²1996, no. 139/ 105, верује да је до помиње браће дошло тек пролећа 1139. године, што је мало вероватно.

3 E. Kurtz, *Unedierte Texte aus der Zeit des Kaiser Johannes Komnenos*, BZ 16 (1907) 69-109, о Исаку, 101-109; idem, *Ein Gedicht des Sebastokrator Isaakios Komnenos*, BNJ 5 (1926/1927) 44-46; Hörandner, *Prodromos*, XLII/ 396-398. Cf. P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, Cambridge 1993 (у даљем тексту, Magdalino, *Manuel*), 332-334. Нема сумње да је Исак био много ученији – и као такав и схватан у Цариграду – у односу на најстарију сестру Ану Комнин, која је својим јединственим историјским дело Алексијадом и сама, на другачији начин, показала своје образовање, експлицитно га истичући у уводу свој историјског дела, D. R. Reinsch – A. Kambylis (eds.), *Annae Comnenae Alexias*, CFHB 40.1, Berlin and New York 2001.

4 О самом манастиру севастократора Исака, од кога је сачуван само католикон у Вири у Тракији, види пре свега, St. Sinos, *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, München 1985; idem, *Η μονή τῆς Κοσμοσώτειρας τῆς Βήρας καὶ ἡ ἱστορία τοῦ οἰκτιμοῦ τῆς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους*, *Θρακική Ελετηρῖδα* 7 (1987-1990), 223-234, иако аутор не анализира детаљније историјске околности настанка ово манастира, нити личност и улогу ктитора. Фотографије унутрашњости цркве доноси I. Pliadis, *The Panagia Kosmosoteira at Pherai (Vira): the Natural Lighting of the Katholikon*, JÖB 55 (2005) 229-245. Питање да ли се на

који је у исто време и његов аутор.⁵ Исаков Типикон није до сада био анализиран са књижевног аспекта, нити постављен у прецизан историјски контекст времена и околности у којима је настао, упркос свести о значају овог текста за византијску духовну, али и политичку историју 12. века.⁶ Јединствен по свом садржају и снажном личном тону ктитора који прожима читав текст, типикон Богородице Космосотире представља вредно сведочанство о византијском образовању 12. века и прожимању античке хеленске учености и хришћанске вере у избављење, али у можда још већој мери и врело података о необичној личној повести севастократора Исака. Типикон Богородице Космосотире потврђује, такође и политички значај комнинских задужбина, које су одсликавале хијерахију моћи унутар царског рода, имајући уз религијски и јасно изражен идеолошки значај у борби за превласт унутар снажно антагонистичког царског рода Комнина.⁷

Текст

Прожети најчешће личним тоном ктитора, манастирски типикони, а пре свега њихови уводни делови, представљају један од најинтимнијих жанрова средњовековне литературе. Попут тестамената, сачуваних у много мањем броју, оснивачки документи манастира су пружали могућност ктиторима да у њима изразе погледе на свет, да се осврну на свој животни пут и недаће које су морали да савладају, али и да упуте савремене политичке поруке, алудирајући на догађаје које сматрају значајним и на личности из своје околине. Типикони манастира неретко откривају ставове ктитора о сопственом положају у свету, а уређење укупног

представама војника светитеља могу заправо препознати физиономије цара Алексија I Комнина и његових рођака и синова поставио је Ch. Bakirtzis, *Warrior Saints or portraits of members of the family of Alexios I*, J. Herrin – M. Mullet – G. Otten-Froux (eds.), *Mosaic. Festschrift for A. N. S. Megaw*, London 2001, 85-87, иако се овим тезама мора приступати са крајњим опрезом. Поједине фотографије ових фресака доноси и M. Panayotidi, *Donor personality in 12th century painting. Some examples*, Ch. Angelidi (ed.), *Το Βυζάντιο ὄρτζο γιὰ ἀλλαγές*, Athens 2004, 146-151.

5 У случају севастократора Исака нема никакве сумње да је он сам и писац, а не само наручилац текста, који је представљао оснивачки документ његовог манастира.

6 Текст Типикона L. Petit, *Typikon du monastère de la Kosmosotira près d' Aenos (1152)*, IRAIK 13 (1908) 17-77 (у даљем тексту, Petit, *Typikon*). Ново издање Типикона, урађено по једином за сада познатом рукопису, који је претходном издавачу био доступан само у недовољно прецизном препису филолога, новинара и радозналца за историју Илије Цицелиса с краја 19. столећа, приредио је Јоргос Папазоглу, G. Papazoglou, *Τύπικον Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσώτειρας*, Komotini 1994 (у даљем тексту, Papazoglou, *Τύπικον*). Рукопис на коме се заснивају оба наведена издања потиче из поствизантијског времена, прецизније са краја 16. века и сачуван је на острву Кефалонији али се ништа прецизније не може рећи о изгубљеним рукописима или о рукописној традицији Типикона током готово четири и по столећа. Најважније текстуалне разлике између два издања, односно пропусти и грешке у читању у Petit, *Typikon*, наведене су у Papazoglou, *Τύπικον*, 27-29. Позни преписи, недостатак рукописа из византијског времена и проблематична рукописна традиција овог важног документа и занимљивог ученог састава намећу опрезност приликом тумачења појединих места из Типикона, о чему ће бити речи у даљем тексту. Места из Исаковог Типикона ће се наводити најпре из првог издања Типикона L. Petit-а, а затим и из Папазоглуовог издања.

7 В. Станковић, *Комнини у Цариграду (1057-1185). Еволуција једне владарске породице*, Београд 2006 (у даљем тексту, Станковић, *Комнини*).

манастирског живота, без обзира на често преузимање узора из других сличних докумената,⁸ јасно оцртава вољу оснивача, како у религијском и духовном, тако и у световном, идеолошком и политичком смислу. У овом погледу типикон севастократора Исака је од посебног значаја – као најугледнији и несумњиво најутицајнији „отпадник“ из клана Комнина, који се након више година изнанства покајао и свечано помирио са братом царем, Исак је прећутно прихватио улогу вечно сумњивог брата (у доба цара Манојла и стрица), некога чија је амбиција покренула једину отворену побуну против василевса током столећа владавине основне гране породице Комнина.

Када се ближе анализира сам текст типикона јаснији постаје како сам положај некадашњег најближег сарадника цара Јована II – што је Исак био након смрти њиховог оца Алексија у ноћи 15. на 16. август 1118. године – и каснијег побуњеника против братовљевог првенства унутар породице, тако и општија политичка клима унутар византијске елите половином 12. века, која је имала утицај и на развој односа између Цариграда и земаља балканског залеђа царства.

Позни препис рукописа који је дошао до нас оставља дилеме о изворном облику текста на више места, почевши од самог „наслова“ у коме постоји нимало занемарљива лакуна: након речи *Τυπικὸν ἐμοῦ* (*Типикон мене*) и наставка *Ἰσαακίου καὶ υἱοῦ τοῦ μεγάλου βασιλέως Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ* (*Исака и сина великог василевса Алексија Комнина*), постоји празнина коју је још први издавач допунио речју *σεβαστοκράτορος* (*севастократора*), поводећи се највишом титулом коју је млађи брат цара Јована II Комнина понео. Имајући на уму карактер Исаковог типикона и посебно једну врсту незавршености, која прати не само текст овог документа већ и читав подухват подизања комплекса манастира Богородице Космосотире, празнина у тексту, несумњиво намерно остављена,⁹ представља важно сведчанство о проблематичности положаја ктитора. Док је његово позивање на оца цара, Алексија Комнина, сасвим јасно, али, као што ће се видети, подједнако и политички важно, чини се да је Исак био у недоумици да ли да наведе титулу, која је за њега, у време настанка типикона изгубила сваки значај.¹⁰

Специфичност положаја ктитора Космосотире који је у снажном породичном систему Комнина живео у необичној политичкој изолацији, оставило је трага већ на самом почетку текста типикона. Иако се не може тачно утврдити да ли је сам Исак оклевао да се титулише титулом севастократора, која га је у време царевања његовог оца постављала непосредно иза старијег брата Јована, очевог крунисаног сацара, или је реч о колебању неког каснијег преписивача, збуњеног постојањем више севастократора Исака у комнинском столећу, јединственост политичког положаја овог ученог Комнина дошла је до пуног израза већ на самом почетку документа

8 Од 11. века најутицајнији је био Типикон Богородице Евергетиде, манастира у околини византијске престонице, који је послужио као узор за уређење огромне већине манастира из наредних столећа, па тако и свих осталих задужбина Комнина чији су нам типикони познати, али и Хиландара и Студенице. Исаков Типикон за манастир Богородице Космосотире се такође ослања на Евергетидско манастирско уређење, као што истиче и сам ктитор, Petit, *Τυπικόν*=Parazoglou, *Τύπικον*, сарр. 8, 13, види Petit, *Τυπικόν*, 18-19, Parazoglou, *Τύπικον*, 27-28.

9 Petit, *Τυπικόν*, 19, п. 1

10 Чврсто придржавање породичних традиција у давању имена деци у разгранатој породици Комнина условило је хомонимију бројних њених чланова, па је тако, у време када је Исак састављао типикон Космосотире, као севастократор Исак пре свега био познат његов братанац, трећи син цара Јована II Комнина и старији брат владајућег цара Манојла Комнина, и сам, додуше, потиснут у страну од свог доминантног брата василевса.

којим је он настојао да уреди своје животно наслеђе. Имајући на уму време настанка текста и положај ктитора, чини се врло могућим да се у наслову типикона Космосотире Исак уместо *севастократором*, како је предложио његов први модерни издавач, назвао *порфиrogenитом*, епитетом који је био примеренији како његовој тадашњој позицији унутар клана Комнина, тако и посебној бризи да истакне снажну повезаност са родитељима, царем Алексијем Комнином и царицом Ирином Дука. Рођење у пурпуру – порфиrogenитност – стекло је управо у време севастократора Исака посебан значај унутар византијске, односно комнинске елите, раздвајајући њен највиши слој – непосредне потомке василевса – од бројних других блиских рођака, који се нису могли подичити непосредном повезаношћу са царском круном.¹¹ Можда је и ктитор Космосотире одабрао епитет *порфиrogenитни* како би потврдио свој високи положај, користећи назив који су у време настанка текста од мушких чланова рода Комнина с правом могли употребити само сам василевс Манојло и Манојлов старији брат Исак.

Текст типикона манастира Богородице Космосотире поделио је у 119 поглавља тек његов први издавач L. Petit, иако се у самом рукопису она не среће. Из конвенционалних разлога ову поделу по садржини задржао је и Papazoglou, чије издање прати и превод на савремени грчки језик, као и коментар уз текст. Прилично опширан по обиму, типикон Космосотире у свом највећем делу одише наративним карактером, одајући свог ученог аутора, време и околности у којима је текст настао, као и намере ктитора. Као и у другим документима који уређују манастирски живот, велика пажња је и у типикону Космосотире посвећена начину богослужења, избору игумана манастира и бризи ктитора о имовини његове задужбине и њеној неутуђивости. Посебно је упадљиво ктиторово отворено повезивање на одредбе типикона Богородице Евергетиде, најпознатијег „модела“ манастирског уређења у византијском свету од 11. века надаље,¹² који је Сава Немањић пренео и у Србију приликом састављања Студеничког типикона.¹³ За разлику од већине других типикона овог времена, који је једноставно преузимају одредбе из типикона Богородице Евергетиде,¹⁴ Исак се потрудио да на литерарни начин уобличи чак и ове, по свом садржају крајње формалне делове свог састава.

Исакова ученост, као и свест о сопственој учености која оснажује укупну слику о његовој посебности унутар породице Комнина, значајно је утицала на стил типикона, посебно на оним местима када аутор говори о себи. Не одолевши да покаже своју реторску вештину чак и у одељцима који имају попуто практични карактер, попут прописа о свакодневном исповедању монаха,¹⁵ Исаков учени стил долази до пуног израза на оним местима када садржај типикона добија изразито личну ноту. Помало научену, тиме делом и извештачену, круту реторику у одломцима у којима расправља о уметности и филозофији,¹⁶ замењује природнија

11 Види, V. Stanković, *La porphyrogénèse à Byzance des Comnènes*, ZRVI 45 (2008) 99-108.

12 P. Gautier, *Le typikon de la Théotokos Évergétis*, REB 40 (1982) 5-101. Cf. Thomas – Hero, *Byzantine Monastic Foundations Documents*, no. 22, 454-506.

13 Cf. В. Мошин, *Правни списи светога Саве*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, 101-125.

14 Попут типикона задужбине Исакове мајке, Ирине Дука, Богородице Кехаритомене (P. Gautier, *Le Typikon de la Théotokos Kécharitôméné*, REB 43 (1985) 5-165), или манастира Христа Пантократора, задужбине његовог брата цара Јована II, P. Gautier, *Le Typikon du Christ Pantocrator*, REB 32 (1974) 1-145.

15 Petit, *Typikon*=Papazoglou, *Тѹпикон*, сарр. 16, 18..

16 Petit, *Typikon*=Papazoglou, *Тѹпикон*, сар. 9

нарација када се Исак окреће сопственој прошлости и свему што му је живот донео, која упркос згуснутој реторици задржава кристалну јасноћу, представљајући ктитора као једног од најбољих стилиста свог доба, с правом цењеног унутар византијске, односно цариградске интелектуалне елите.

Текст типикона Космосотире, настао у исто време када је Исакова старија сестра Ана писала своје историјско дело Алексијаду – стилски гледано јединствено ремек-дело византијске књижевности – потврђује да је и Исак био барем подједнако талентован као и Ана за литерарни израз, успевши да вешто употреби своју ученост како би створио снажан и изражајан текст. С обзиром да је типикон Космосотире само једним, својим мањим делом био замишљен као текст за намену унутар ктиторовог манастира, док је преостали наративни део типикона био јавног карактера, Исакова брига да у њему изрази сопствене ставове, али и да то уради на изразито учени начин постаје јаснија. Одређена меланхолија која прати сваки спомен приватне стране ктиторовог живота, или његовог сећања на прошле дане, представљала је реторско оруђе којим је аутор желео да убеди читаоца у сопствену исправност и истинитост ставова које износи. Сличну повезаност између стила и садржаја налазимо и у Алексијади Ане Комнин,¹⁷ и Исак се посебно потрудио да ниво стила буде знатно виши у најличнијим деловима текста, датим у облику исповести аутора, уклапајући вешто реторске технике како би истакао сам садржај текста.

Просопографија Типикона Богородице Космосотире

Уређење манастирског живота и, посебно, брига о молитвеном спомињању ктитора и његових најближих рођака, најчешће представља један од најважнијих практичних делова оваквих докумената. И у овом погледу типикон Богородице Космосотире је дубоко специфичан, а избор личности које севастократор Исак спомиње у потпуности супротан уобичајеним поступцима ктитора манастира. У поређењу са сличним документима из византијског 12. века, упадљив је изостанак спомена ктиторове уже породице, пре свега потпуно прећуткивање и самог постојања Исакових синова, старијег Јована и млађег Андроника. Уколико би се разлог неспомињању старијег Јована оправдано могао тражити у свесној одлуци овог ратоборног младог Комнина да заувек напусти Византију и не пристане да помирење са царем Јованом II Комнином и његовим наследником Манојлом, дотле је ктиторово подједнако снажно „одрицање“ од млађег Андроника теже објашњиво. У време састављања типикона, између септембра 1151. и августа 1152. године, Исаков син Андроник је још увек био најближи сарадник и најснажнији савезник цара Манојла Комнина унутар царског рода – прве несугласице међу њима ће наступити тек током 1153. године. У време када је Исак писао типикон, Андроник се налазио на положају заповедника дунавске границе према Угарској, управо на подручју на коме је василевс претходних година својим вишеструким походима учврстио власт Цариграда.

Постављање Андроника као једне врсте царевог личног изасланика на овим територијама потврђује поверење које је Манојло имао у њега, поверење које ће почети да слаби тек након Андроникових проблематичних договора са угарским краљем 1153. године и Манојловог „личног неуспеха“, када му се пролећа 1153. године, након пуне деценије царевања, уместо дуго очекиваног и најављиваног сина

17 P. Magdalino, *The Pen of the Aunt: Echoes of the Mid-Twelfth Century in the Alexiad*, Anna Komnene and Her Times, ed. Th. Gouma-Peterson, New York-London 2000, 15-45; Станковић, *Комнини у Цариграду*, 192-196, 211-222.

родила ћерка Марија. Андроникова блискост са Манојлом очигледно је представљала препреку за његову истовремену блискост, барем јавну, са оцем Исаком. Насупрот свим тенденцијама комнинског задужбинарства, Исаков манастир Богородице Космосотире био је у потпуности његов приватни подухват, подједнако удаљен од Исакове породице и од политичке стварности средине 12. века. Избор личности које Исаак наводи у свом типикону довољно јасно указује на његову изолованост унутар рода Комнина, али и на ктиторове намере и амбиције. Иако ни на једном месту не алудира на своје синове – од којих ће млађи Андроник три деценије касније постати василевс, поносно се позивајући на очево наслеђе! – Исаак је успео да изрази ставове о свом положају унутар рода Комнина начином на који је описао своје родитеље, цара Алексија I и царицу Ирину Дука. Уз њих, посебно место у Исаковом типикону имају Богородица и Христ, као и клијенти, односно слуге, који су заузели место које обично припада ктиторовим рођацима и наследницима.

а. Родитељи ктитора

Алексије Комнин и Ирина Дука заузимају у овом погледу централно место у Исаковом типикону, не само као једини представници ктиторове породице који се у документу спомињу, већ и због начина на који је то учињено. Алексије и Ирина су не само једине политичке личности у Исаковом типикону, већ су они и идеал коме ктитор тежи, у настојању да се нераздвајно повеже са родитељима, чиме би и његов положај унутар царског рода Комнина постао изузетан – можда издвојен и изолован, али идеолошки значајно уздигнут.

Исаково настојање да се непосредно повеже са родитељима како би и себи и својим ставовима обезбедио легитимитет није било усамљено у времену када је писао. Управо у годинама када је типикон Космосотире настао, ктиторова старија сестра Ана Комнин је састављала Алексијаду на истим идеолошко-породичним премисама на којима је Исаак засновао оснивачи документ своје задужбине: блискост са оцем Алексијем и мајком Ирином, готово истоветност ставова са покојним родитељима, чиме је потврђена исправност ауторових ставова, ма колико она била оспоравана. И Исаак и Ана су имали истог противника – њиховог рођеног брата цара Јована II – и обоје су у својим делима покушали да докажу своју исправност у односу на покојног брата кроз блиско повезивање са родитељима. И Исаак и Ана су на тај начин покушали да оспоре право Јовану II, али и његовом наследнику Манојлу, да се сматрају јединим наследницима оснивача династије Алексија I и Ирине Дуке и једином легитимног царском лозом. Иако је Алексијада немерљиво познатија, читанија, више тумачена и цитирана у односу на типикон Космосотире, Исакове намере да истакне своју посебну повезаност са родитељима нису биле ништа слабије од Аниних, нити невештије изражене. Управо супротно томе, Исакова вештина да у документ као што је типикон манастира снажно убаци мотив своје нераскидиве повезаности са покојним родитељима представља врхунски израз литерарне вештине.

Исаак спомиње своје родитеље на два места у типикону свог манастира, оба пута у вези са службама и молитвама за спас њихових душа.¹⁸ У првом случају Исаак се стара да се и након његове смрти, као што је то већ чињено у време када пише типикон, врше свакодневне молитве за спас душа његових *триблажених господара, божанских царева и родитеља*, спомињући и датуме њихових упокојења, Алексија 15. августа, Ирине 19. фебруара. Пажњу привлачи неуобичајено именовање Ирине

18 Petit, *Typikon*, cap. 54/ 46; cap. 95/65; Papazoglou, *Τύπικον*, cap. 54/82-83; cap. 95/128-131.

Дука као *свете* - *ἁγία*, епитетом који је пратио царе и царице током живота, не означавајући стварно светитељство.¹⁹ Исак је већ овим, помало успутним детаљем скренуо пажњу на посебну блискост са мајком, покојном царицом, што је додатно оснажио у свом следећем спомињању родитеља и, посебно, Ирине Дука. Враћајући се још једном на прописивање начина молитви и служби за покојне родитеље, Исак описује последње тренутке царице Ирине Дука, још једном алудирајући на царицино светитељско понашање, односно на знаке светитељства који су се појавили након њене смрти.²⁰ За разлику од смрти оца Алексија, преко које прелази равнодушно и потпуно документарно, Исак наводи два елемента Иринеог „чудотворења“: начин на који је сама себи склопила очи, не допустивши било коме другом од окупљених чланова породице да то учини; и други, значајнији, да је из гроба Ирине Дуке потекло миро, што је, по Исаку, несумњиви знак да је царица заслужила блаженство.²¹ Исаково сведочанство је, иако јединствено, изузетно значајно јер потврђује да је крајем прве половине 12. века у Византији оживљено "политичко" светитељство карактеристично за 10. век, снажећи оне припаднике владајућег рода Комнина који су били најближи новим светитељима. Податак о истицању мира из гроба царице Ирине Дука у њеном манастиру Богородице Кехаритомене у Цариграду указује на присутност и једну врсту популарности „мироточаца“ и у време Комнина. Овим се отварају многа питања како о повезаности ове врсте потврђивања светитељства са Солуном и светим Димитријем, тако и о утицају престоничког веровања у мироточивост царице Ирине Дука на каснији култ светог Симеона Мироточивог, утврђен деловањем светог Саве.

Севастократор Исак је имао једну јасну предност у односу на остале Комнине – током свог изгнанства ван царства он је постао поклоник, обишавши Света Места, што је остала снажна, а неиспуњена жеља његовог брата цара Јована II и братанца, цара Манојла Комнина. У типикону свог манастира Исак нигде не спомиње ову околност, вероватно стога јер је повезана са политичким изгнанством и побуном против брата, али истиче своју бригу за двоје покрштених Јевреја, мужа и жену, које је сам привео правој вери. Имена које је Исак одабрао за двоје својих штићеника – Алексије и Ирина – потврђују још једном његово свесно повезивање са родитељима и ослањање на њихово наслеђе, подједнако у политичком и идеолошком, као и у духовном погледу.²²

19 Petit, *Турикон*, сар. 54/ 46, 12; Papazoglou, *Турикон*, сар. 54/82, 1014. Исаков избор епитета сигурно није био случајан, нити немаран. Иако Ирина Дука није постала светица, царица Ирина – Пирошка, жена цара Јована II јесте задобила светитељство недуго након смрти 13. августа 1134. године. Царицино светитељство, изузетно неуобичајено за Византију 12. века, имало је снажно изражену политичку димензију, подстицано од самог цара Јована II, коме је светитељски ореол покојне супруге могао значајно помоћи у борби за првенство унутар своје најуже породице, пре свега против Исака и Ане Комнин. Треба истаћи да је царица Ирина – Пирошка преминула и почела да се слави као светица у време када је Исак још увек био у изгнанству, успевши да обиђе и Света Места, што самом Јовану II није никада успело, cf. Hörandner, *Prodromos*, VII/ 229-232; P. Magdalino, *The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century*, *The Byzantine Saint*, ed. S. Hackel, London 1981, 51-66; Станковић, *Комнини у Цариграду*, 114-132.

20 Petit, *Турикон*, сар. 95/65, 25-31; Papazoglou, *Турикон*, сар. 95/130, 1779-131, 1787.

21 У овом одломку (Petit, *Турикон*, сар. 95/65, 30; Papazoglou, *Турикон*, сар. 95/130, 1783) Исак спомиње да је Ирина Дука преминула 19. фебруара *првог индикта*, што одговара годинама 1123 и 1138. Ниједна ни друга година, међутим не могу бити прихваћене као година смрти царице Ирине Дука, и иако је ово питање још увек отворено, чини се да је познији датум вероватнији.

22 Petit, *Турикон*, сар. 93/64, 40-65, 9; Papazoglou, *Турикон*, сар. 93/128, 1752-1762. Несхватљиво је како се у коментару Исаковог типикона истиче како се не наводи име мужа покрштене

6. Ктиторови сарадници и клијенти-слуге

Најзанимљивију страну просопографије типикона Богородице Космосотире представља чест спомен неколико ктиторових најближих сарадника, Исакових клијената који у овом документу на неки начин замењују његову стварну породицу. Изолованост севастократора Исака, последица на првом месту његове политичке делатности, омогућила је, с друге стране, увид у његово приватно *домаћинство*, његов *икос*, и сазнање о људима који су га верно служили годинама. За припаднике свог најужег домаћинства, ктитор је предвидео посебне привилегије, као што је сахрањивање унутар манастирског круга, или чак унутар самог манастира, право које обично припада искључиво ктитору и његовој најближој породици.²³

Прво место међу ктиторовим клијентима заузима Лав Кастамонит, кога Исак најчешће назива само својим *човеком* (ὁ ἄνθρωπος μου), истичући његову целоживотну верност и чињеницу да су њих двојица заједно остарили.²⁴ Уз Лава Кастамонита Исак спомиње и свог секретара Михаила и протовестијара и свештеника Константина.²⁵ Они су чинили најужи круг око свог покровитеља и једну врсту приватне канцеларије овог царског сина, који је наставио да се бави писањем и "наукама" током читавог живота, али је на понешто мање јавни начин задржао и значајну улогу у политичком животу царства. Посебно је занимљив случај „Костице“ (Κωνσταντίνος), кога је севастократор Исак одгојио након смрти „Костициног“ стрица или ујака, а свог верног клијента вестијарита Никите Романитоса.²⁶ Сви клијенти севастократора Исака имали су своју имовину и несумњиво били и сами утицајни, али су након њихове смрти ови поседи, барем један њихов део, прелазили у неутуђиви посед манастира Богородице Космосотире. Немогућност ктитора да се ослони на сопствену породицу, основицу снаге сваког појединца у Византији Комнина, условила је његову потпуну повезаност са клијентима, који су заузели место његове деце и најближих рођака.

Историјски контекст и намере аутора

Типикон Богородице Космосотире написан је 6660. године од стварања света по цариградском начину рачунања времена и с обзиром да није ближе одређен

Ирине („Two Jewish converts, Irene and an unnamed husband“), Thomas – Hero (eds.), *Byzantine Monastic Foundations Documents*, 791.

23 Petit, *Турикон*, сар. 54/ 46, 33-37; сар. 107/ 69, 14-70; Papazoglou, *Турикон*, сар. 54/82, 1025-83, 1040; сар. 107/141, 1929-143, 1975, где ктитор истиче бригу и дарове манастиру Богородице Космосотире његових људи, секретара Михаила и Лава Кастамонита, дозвољавајући им заузврат да буду сахрањени у ексонартеку католикона.

24 Petit, *Турикон*=Papazoglou, *Турикон*, сарр. 54, 86, 107. Ово је први помен једног члана породице Кастамонита (из града Кастамона у Малој Азији), која ће од краја 12. века постати знатно утицајнија, иако се повезаност између Исаковог клијента Лава и каснијих Кастамонита не може потврдити, в. V. Katsaros, *Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του*, Thessalonica 1988, 135-136. Термин *мој човек*, али и слични називи за најближе служитеље, који су неретко и више генерацијама били повезани са покровитељима, врло је уобичајен у Византији 11. и 12. века и указује на снажан клијентелски систем који је представљао основу друштвене повезаности у царству, Станковић, *Комнини у Цариграду*, 39-65.

25 Petit, *Турикон*, сар. 86/ 61, 37-38; Papazoglou, *Турикон*, сар. 86/118, 1627-1632.

26 Нарочито Petit, *Турикон*, сар. 107/ 70, 13-20, Papazoglou, *Турикон*, сар. 107/143, 1968-1975, где Исак истиче да би било неправедно према његовом штићенику „Костици“, кога је сам одгајио, да му не дозволи да и он буде сахрањен унутар манастира.

месеком настанка, мора се датовати у период између 1. септембра 1151. и 31. августа 1152. године. У време писања типикона Исак је, дакле, био сигурно навршио 58. годину, а можда је био и једну годину старији, и уз своју четири и по године старију сестру Ану, представљао најстарије припаднике прве порфирогенитне царске лозе Комнина. Исакова делатност у годинама након повратка у царство и свечаног помирења са братом Јованом II између 1136. и 1138. године готово је у потпуности непозната. С једне стране, Исак је био несумњиво један од најмоћнијих људи унутар престонице у време када је његов братанац Манојло преузимао престо пролећа 1143. године, након изненадне смрти своја два старија брата претходне године, а затим и самог василевса Јована II 8. априла 1143. године у далекој Киликији. Управо због његовог утицаја, на Исака је било посебно мотрено на почетку Манојлове владавине, али подаци Јована Кинама, каснијег Манојловог секретара, о Исаковој неугаслој царској амбицији не могу бити у потпуности и некритички прихваћени.²⁷ С друге пак стране, Исаков млађи син Андроник је и пре зацарења и током читаве прве деценије царевања Манојла, био његов најближи сарадник и највећи подржавалац, повезан са четвртим сином цара Јована II Комнина не само узрастом, већ очигледно и сличним ставовима. Андроник је снажно подржао Манојла након смрти цара Јована II и био несумњиво његов највећи ослонац унутар клана Комнина, чиме се и однос новог василевса према Андрониковом оцу Исаку мора посматрати са изразитим опрезом и свешћу да се комплексни односи унутар породице Комнина не могу тумачити једноставним одређивањем као добри или лоши.²⁸ Уосталом, и Манојлов однос са Андроником, који се на посредан начин наставио и након његове смрти 1180. године, одише ирационалношћу и необјашњивим поступцима, барем када се мере савременим нормама понашања и поступања.

Због свега тога историјски тренутак у коме је севастократор Исак сазидао манастир Богородице Космосотире, односно написао манастирски типикон, јесте од посебног значаја. С обзиром да читав типикон одише ужурбаношћу и одаје незавршеност читаве грађевине, нема никакве сумње да је Исак релативно кратко време пре периода септембар 1151 – август 1152. године започео свој подухват.²⁹

Врло је значајан ктиторев навод да је он раније већ био припремио место свог вечног починка у цариградском манастиру Христа Спаса у Хори, али је тај свој наум приписао младалачкој таштини и незнању (срп. 89), не објашњавајући детаљније разлоге који су га, очигледно, приморали да напусти своје раније планове и да у далекој трачкој провинцији сазида нов манастир (посвећен, међутим Богородици а не Христу!), у коме ће спремити и сопствени гроб. Иако се узроци овакве одлуке не могу са сигурношћу одредити, чини се да се морају тражити у специфичном комнинском хијерахијском породичном систему у коме је антагонизам изражаван и кроз манастирске задужбине, које су чланови рода подизали, њима потврђујући своје идеолошке и политичке претензије и намере. Другим речима,

27 Као што се то често чини, в. Varzos, *Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, 245-246. Треба истаћи да је Јован Кинама писао знатно касније и да је био под утицајем познијих догађаја, посебно када је севастократору Исаку, али и његовим синовима Јовану и Андронику, приписивао једну врсту наследне, готово опсесивне царске амбиције, а у Андрониковом случају слично је чинио такође и Никита Хонијат.

28 Magdalino, *Isaak sebastokrator (III), John Axouch, and case of mistaken identity*, ВМGS 11 (1987) 207-214; В. Станковић, *Манојло Комнин, византијски цар (1143-1180)*, Београд 2008, 70-79, 88-130.

29 Petit, *Τυρῆνον*=Parazoglou, *Τύτικον*, сарр. 54, 73, 92. Може бити речи само о неколико година пре састављања типикона, никако не о дужем временском периоду.

севастократору Исаку није могло бити допуштено да се сахрани у престижном цариградском манастиру Христа у Хори, задужбини која је била блиско повезана са комнинском традицијом на специфичан и помало посредан начин – Исакова обнова овог манастира следила је обнову његове бабе по мајци Марије Бугарске, мајке царице Ирине Дуке. Овакво схватање постаје јасније када се има на уму да су још од времена Ане Даласин, мајке цара Алексија I Комнина, Комнини у подизали богате задужбине у престоници, посвећене искључиво Богородици и Христу, које су имале и фунерарну сврху, а да је Исаков брат цар Јован II 1136. године завршио монументални комплекс Пантократора, који је био замишљен да обједини све породичне традиције Комнина и да створи *један династички* маузолеј за себе и своје потомке. Очигледно није било могуће да се један породични апостата – макар био и бивши апостата, као што је био случај са Исаком – свечано сахрани у значајном и политички исктакнутом манастиру попут Хоре, смештенем, као и све комнинске задужбине уосталом, у близини најчувенијег маузолеја византијских царева цркве Светих Апостола.

Оно што, међутим, остаје непознато, јесте конкретан повод који је приморао Исака да за себе припреми други гроб далеко од Цариграда, односно шта је то што је определило цара Манојла Комнина да свом стрицу не дозволи сахрањивање у Хори. Да ли је Исакова делатност након 1143. године постала снажнија и тиме угрожавала цара? Да ли је Манојло видео у Исаку једног од предводника старије генерације, утицајног међу „људима“ претходног цара, које је уклонио из палате и одузео им привилегије? Да ли је реч искључиво о личном питању, питању сумње и сујете, или је Манојло овим поступком показивао своју царску моћ унутар и изван царства? Иако се на ова и слична питања тешко може у потпуности одговорити, поглед на околности и догађаје тог времена може поставити однос Исака и Манојла, као и саму Исакову задужбину у јаснији историјски оквир и омогућити боље сагледавање комплексних и испреплетаних односа овог времена како у самој Византији, тако и у византијској балканској политици и односу према Западу.

Само време зидања Богородице Космосотире обиловало је бројним бурним догађајима, који су означили крај првог периода владавине Манојла Комнина и једну врсту прекретнице у царевом односу према Балкану. У време када је Манојло још увек учвршћивао своју власт дошло је до Другог крсташког рата 1147. године те је млади цар, баш као и његов деда Алексије пола столећа раније, био принуђен да се суочи са не сасвим пријатељски настројеном војском западњака. За разлику од Првог крсташког рата када су западни крсташи дошли, пре свега, у помоћ византијском василевсу, Манојло је сада био суочен са широким антивизантијским савезом и пре него што је крсташка војска пристигла близу Царства.³⁰ Опасност од снажних Нормана из Јужне Италије је била најизраженија и ови вишегенерацијски противници Византије су напали поседе царства у Јонском мору, успевши да освоје Керкиру. Дубље у унутрашњости Балкана, српски велики жупан Урош II се укључио у савез против Византије, желећи да искористи политичке проблеме који су са свих страна окруживали василевса.³¹ У таквим немирним годинама, са изразито

30 Cf. Magdallino, *Manuel*, 35-66.

31 Непосредно завистан од византијског цара, признајући не само његово првенство већ и обавезан да као потврду своје потчињености цару шаље помоћне трупе, Урош II је захваљујући свом сврставању на страну против цара Манојла постао један од најпознатијим „отпадника и непријатеља“ василевса у годинама које ће уследити, заузимајући значајно место у бројним реторским похвалним саставима упућеним цару Манојлу Комнину, в. В. Станковић, *Срби у*

нестабилним приликама у европским деловима царства и у балканском залеђу, севастократор Исак је започињао зидање свог манастира Богородице Космосотире у Тракији.

Сам Манојло је те 1147. године још увек учвршћивао своју власт, покушавајући да обезбеди верност најугаченијих припадника византијске елите или да замени некадашње верне служитеље његовог оца Јована II својим сарадницима. У снажном породичном систему владавине Комнина, готово да није било важније функције на којој се није налазио неко из разгранатог рода Комнина, породице која је за две генерације царевања успела да се ороди са свим важнијим византијским фамилијама и тако створи једну затворену аристократску елиту у чијим ће рукама власт остати до коначног пада царства. Уз бројне световне функције које су Комнини заузимали у администрацији царства, у ово време је Охридски архиепископ био Јован Комнин, син првог севастократора Исака и стриц цара Манојла, утицајан и учен прелат са снажним везама у престоници и у круговима византијских учењака.³² Иако се о делатности Јована Комнина као охридског архиепископа под чијом је духовном влашћу био широк простор балканског залеђа, па тако и земље којима је управљао српски велики жупан Урош II, не зна много, не може бити сумње да је он имао значајну улогу у политици царства према Балкану и Византији потчињеним локалним владарима.³³ Какав је био однос охридског архиепископа Јована према свом младом братанцу цару Манојлу, може се само нагађати, али је индикативно да у византијским савременим изворима који детаљно описују Манојлове балканске кампање 1149. и 1150. године нема спомена архиепископа Јована, нити наговештаја да је он на било који начин био повезан за акцијама Цариграда на Балкану.

У настојањима да учврсти своју власт и додатно угрожен од западних крсташа, Манојло Комнин је управо 1147. године сменио патријарха Козму Атика крајем фебруара те године, да би тек након десет месеци, на самом крају децембра 1147. постао новог престоничког архијереја, Николу Музалона.³⁴ Био је то већ трећи јерарх на цариградском трону од Манојловог освајања власти уласком у Цариград раног лета лета 1143. године, чиме је Манојло јасно најавио своју тежњу да у потпуности доминира цариградском црквом и византијским духовним животом. Сазвавши синод у царској палати Влахерна, цар Манојло је као основни разлог за

поезији Теодора Продрома и Анонима („Продрома“) *Манганског*, ЗРВИ 43 2006 437-450.

32 Јован Комнин, чије је световно име било Адријан, постао је охридски архиепископ у последњим годинама царевања Јована II Комнина, између 1139. и 1142. године, *Nicophori Basilacae Orationes et Epistolae*, ed. A. Garzya, Leipzig 1984, no. 2/ 26-48; Станковић, *Комнини у Цариграду*, 173-175. Адријан, у монаштву Јован Комнин, није био рођени стриц цара Манојла, већ је припадао породичној грани старијег брата цара Алексија I Комнина, првог севастократора Исака, која је у доба царевања Јована II изгубила првенство унутар рода Комнина. Адријан – Јован је велики део живота, све до хиротоније за охридског архиепископа што га је повезивало непосредно са василевсом, био у сенци свог старијег брата Јована, који је наследио очеву палату у Цариграду, гајећи још увек амбиције да се надмеће са царском лозом Комнина која је преузимала првенство у царству.

33 Уп. Ј. Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија у 12. веку*, ЗРВИ 44 (2007) 197-208. В. И. Стевовић, *Историјски извор и историја уметности: Богородичина црква у Топлици*, Зограф 35 (2011) (у штампи). Захваљујем се аутору што ми је пружио прилику да прочитам овај важан текст и пре његовог објављивања.

34 *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I, Les actes des patriarches, Fasc. II et III, Les registes de 715 à 1206*, ed. V. Grumel (Deuxième édition revue et corrigée par J. Darrouzès), Paris 1989, 480-490.

смену патријарха Козме Атика навео његову наклоност богумилима и њиховом предводнику монаху Нифону, који је био осуђен као јеретик још 1143. године. У званичном акту са овог необичног синода, наводи се да је Манојло својом умешном и врхунском духовном мудрошћу навео смењеног патријарха Козму Атика да сам призна како верује да је осуђени богумил Нифон заправо прововеран и тиме је практично сам себе осудио.³⁵ На сабору у Цариграду 26. фебруара 1147. године био је присутан и митрополит Трајанопоља Никифор, под чијом се непосредном духовном влашћу налаатио манастир Богородице Космосотире, а митрополит имао важну улогу у животу манастира, с обзиром да је био задужен за хијеротонију игумана Исакове задужбине. Никифор се тиме прикључио осуди бившег патријарха и сврстао међу најближе сараднике цара Манојла Комнина, а чини се да је у време састављања типикона Космосотире Никифор и даље био митрополит Трајанопоља, те да је он био архијереј који је посветио првог игумана Исаковог манастира.³⁶

С обзиром на оскудност и карактер извора не може се поуздано ништа одређеније рећи о односима у четвороуглу цар Манојло Комнин, митрополит Трајанопоља, охридски архиепископ Јован Комнин и севастократор Исаак, ктитор Космосотире, и о њиховим појединачним или заједничким политичким активностима унутар царства и односу према византијском балканском залеђу. Имајући на уму начин функционисања комнинског система, испреплетаност приватних и јавних политичких односа, тешко је замислити да бурни догађаји из година између 1147. и 1150. нису утицали на односе између Манојла, Исака и охридског архиепископа Јована и на њихове поступке. Након проласка војске Другог крсташког рата и Манојловог победоносног ратовања на Балкану у јесен 1149. и пролеће 1150. године – његових првих похода на византијски запад – којим је оснажио своју власт над српским великим жупаном Урошом II, василевс Манојло је коначно успео да у потпуности учврсти своју власт унутар породице Комнина и у царству, како у политичком тако и у духовном смислу. Након ових година Манојло Комнин се издвојио као неприкосновени предводник читавог рода Комнина, потиснувши и стрица Исака, ктитора Космосотире и свог старијег брата Исака, који обојица нестају из византијских извора управо у годинама које су уследиле. Уз самог василевса остаће годинама након 1150. једино његов брат од стрица Андроник, син Исака ктитора Космосотире, кога отац у типикону свог манастира, као што је споменуто, ниједном спомиње.

Жеља цара Манојла Комнина да уништи било какав отпор унутар сопственог рода приморала је Андроника да изабере савезништво са братом од стрица испред верности сопственом оцу, чија ја заоставштина политичких неуспеха тешко оптерећивала и његове потомке. Тек три деценије касније, након Манојловог смрти и у време када је он постао господар царства, Андроник се поклонио сенима свог оца у манастиру Богородице Космосотире,³⁷ тиме доказујући да борба унутар рода Комнина није била завршена победом Манојла и поразом његовог оца, иако је и самом Исаку ситуација унутар широке царске породице могла деловати тако у време када је састављао типикон Богородице Космосотире.

35 G. RHALLES – M. POTLES, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων* 5, Athens 1855, 307-311; Magdalino, *Manuel*, 277-278; Papazoglou, *Τύπικον*, 38-39, n. 70.

36 Papazoglou, *Τύπικον*, 38-39.

37 *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I. A. van Dieten, Berlin – New York 1975, 280, 30-39.

Извори

- Annae Comnenae Alexias*, Reinsch D. R. –Kambylis A. (eds.), Berlin and New York 2001.
- Gautier P., *Le typikon de la Théotokos Évergétis*, REB 40 (1982) 5-101.
- Gautier P., *Le Typikon de la Théotokos Kécharitôménè*, REB 43 (1985) 5-165.
- Gautier P., *Le Typikon du Christ Pantocrator*, REB 32 (1974) 1-145.
- Nicephori Basilacae Orationes et Epistolae*, ed. A. Garzya, Leipzig 1984.
- Nicetae Choniatae Historia*, ed. I. A. van Dieten, Berlin – New York 1975.
- Kurtz E., *Unedierte Texte aus der Zeit des Kaiser Johannes Komnenos*, BZ 16 (1907) 69-109.
- Kurtz E., *Ein Gedicht des Sebastokrator Isaakios Komnenos*, BNJ 5 (1926/1927) 44-46.
- Parazoglou G., *Τύπικον Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσώτειρας*, Komotini 1994.
- Petit L., *Typikon du monastère de la Kosmosotira près d' Aenos (1152)*, IRAIK 13 (1908) 17-77.

Литература

- Bakirtzis Ch., *Warrior Saints or portraits of members of the family of Alexios I*, J. Herrin – M. Mullet – G. Otten-Froux (eds.), Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw, London 2001, 85-87.
- Cheyne J.-Cl., *Pouvoir et contestation à Byzance 963-1210*, Paris ²1996.
- Hörandner W., *Theodoros Prodromos. Historische Gedichte*, Wien 1974.
- Piadis I., *The Panagia Kosmosoteira at Pherai (Vira): the Natural Lighting of the Katholikon*, JÖB 55 (2005) 229-245.
- Калић Ј., *Српска држава и Охридска архиепископија у 12. веку*, ЗРВИ 44 (2007) 197-208.
- Katsaros V., *Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του*, Thessalonica 1988.
- Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I, Les actes des patriarches, Fasc. II et III, Les regestes de 715 à 1206*, ed. V. Grumel (Deuxième édition revue et corrigée par J. Darrouzès), Paris ²1989.
- Magdalino P., *The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century*, The Byzantine Saint, ed. S. Hackel, London 1981, 51-66.
- Magdalino P., *Isaak sebastokrator (III), John Axouch, and case of mistaken identity*, BMGS 11 (1987) 207-214.
- Magdalino P., *The empire of Manuel I Komnenos*, Cambridge 1993.
- Magdalino P., *The Pen of the Aunt: Echoes of the Mid-Twelfth Century in the Alexiad*, Anna Komnene and Her Times, ed. Th. Gouma-Peterson, New York-London 2000, 15-45.
- Mango C., *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, Epigrafia medievale greca e Latina. Ideologia e funzione, eds. G. Cavallo – C. Mango, Spoleto 1994, 99-117.
- Мошин В., *Правни списи светога Сава*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 101-125.

- Panayotidi M., *Donor personality in 12th century painting. Some examples*, Ch. Angelidi (ed.), Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές, Athens 2004, 146-151.
- Schreiner P., *Die byzantinischen Kleinchroniken, 1. Teil: Einleitung und Text*, Wien 1975.
- Sinos St., *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, München 1985.
- Sinos St., *Ἡ μονή τῆς Κοσμοσώτειρας τῆς Βήρας καὶ ἡ ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ τῆς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους*, Θρακική Επετηρίδα 7 (1987-1990), 223-234.
- Станковић В., *Комнини у Цариграду (1057-1185). Еволуција једне владарске породице*, Београд 2006.
- Stanković V., *La porphyrogénèse à Byzance des Comnènes*, ZRVI 45 (2008) 99-108.
- Станковић В., *Манојло Комнин, византијски цар (1143-1180)*, Београд 2008.
- Станковић В., *Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима ("Продрома") Манганског*, ЗРВИ 43 2006 437-450.
- Стевовић И., *Историјски извор и историја уметности: Богородичина црква у Топлици*, Зограф 35 (2011).
- Ševčenko N. P., *The Tomb of Isaak Komnenos at Pherrai*, The Greek Orthodox Theological Review 29-2 (1984), 135-140.
- The Oxford Dictionary of Byzantium* II, A. Kazhdan et al. (eds.), New York – Oxford 1991.
- Thomas J. –Hero A. C. (eds.), *Byzantine Monastic Foundations Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments I-V* [Dumbarton Oaks Studies 35], Washington D.C. 2000
- Varzos K., *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Thessalonica 1984.

Vlada Stanković

**THE TYPIKON OF THE MOTHER OF GOD KOSMOSOTEIRA
BY SEBASTOKRATOROS ISAAKIOS (1151/1152):
HISTORICAL CONTEXT AND THE KTETOR'S INTENTIONS**

The ktetor of the Monastery of the Mother of God Kosmosoteira (World-Saviour), Sebastokrator Isaakios, third son and fifth child of the emperor Alexios I Komnenos, was one of the most interesting personalities within the ramified imperial family of the Komnenoi. As unsuccessful rebel against his brother the emperor John II, Isaakios was stigmatized for the rest of his life, and treated as a potential threat to the established hierarchy of the Komnenian family, together with his offspring, his sons John and Andronikos, the future emperor (1183-1185). As a consequence of his status of the „eternal suspect“ in the imperial family he was not allowed to carry through his plans about the burial in the Constantinopolitan monastery of Christ in Chora, which he had renovated, becoming its second ktetor. Instead, he was forced to provide another resting place for himself and the closest circle of his associates, far from the capital, and in a place without any political and ideological significance, deep in Thracian province. There, or in Constantinople, Isaakios composed the Typikon for his monastery, which is preserved only in the late 16th century manuscript, from which both the *edition princeps* of L. Petit and G. Papazoglou's edition from 1994 spring. Late manuscript tradition presents many problems in reading or understanding the text, starting from the very „title“ of the document: although L. Petit's conjecture that the lacuna in the „title“ should be filled with the ktetor's title *sebastokrator*, having in mind the historical circumstances, the time of the Typikon's composition, and his insistence on the connection with his parents, it seems more plausible that the missing word was actually *porphyrogennetos*, frequently used in similar occasions.

The founding document – the Typikon – of his monastery in Vira in Thrace, represents in many aspects a peculiar literary composition, both as a first-hand evidence of the literary prowess of its author, Isaakios himself, and as regards its political and ideological message, hidden mostly in the rare, but significant mentions of the ktetor's parents. Very much like his older sister Anna Komnene – who was writing her *Alexiad* exactly at the when Isaakios composed his Typikon (September 1, 1151- August 31, 1152) – Sebastokrator Isaakios tried to connect himself inseparably with their parents, Alexios I and Eirene Doukaina, in an attempt to underscore his political rectitude in spite the failed coup he had organized against his brother John II, and the formal acceptance of the latter's predominance which enabled their reconciliation. Not only were Alexios I and Eirene Doukaina the only relatives Isaakios mentioned, although relatives were usually met in abundance in similar documents, but the ktetor's description of his mother's last moments, and the signs of sanctity that occurred on her grave after her death provided for the exalted position of Eirene Doukaina who was transformed in Isaakios' personal mediator with the Mother of God, to Whom she had also dedicated a monastery in Constantinople. Eirene Doukaina's sainthood, to which Isaakios hinted, not ascertained in any other Byzantine text, could have served as a political leverage of the ktetor against the holiness of his sister-in-law Eirene-Piroshka, John II's wife. Eirene-Piroshka's political sanctity, although apparently unusual for the 12th century Byzantium, played an important role in the final victory of John II over his opponents, his closest relatives, sister Anna and brother Isaakios, the ktetor of Kosmosoteira.

Кључне речи: Comnens, Sebastokrator Isaac, Theotokos, The Balkan peninsula, education, oikos.